

CLASS - 6

Nagaland Heritage Studies

PHOM

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 6

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Nagaland Heritage Studies - CLASS-6

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SHEEHONGSHAH

India Sorkar hommei nyiübüh shah meeishi lekkei nyingei nyuhen medkü kaüphan nyupü kü shenshi Nagaland sorkar-i yao hangkovih yah-ei jen maanpü kahmüg vailangmao shahlhem longi nyupü kahmüg kü Hashih beü-i laophü lei nyiübüh shah mhanhen ahshiüng shongnyiü shei teihtü Education Department hommei school lei iehen laaitap ngaihen shing SCERT ami mongshang longpü kotü “NAGALAND HERITAGE STUDIES” shei mentü daoshu dhü dükpüle Naga amei vanglem dükhiliüng Mohitap, Yimpila, Bü-oo chongei leiyei yemmei dükpü, laaitapmü ngaiyei iehen, haa hommei mahdaihen nyupü yangei tuhpü kei chongkahan.

Pünyiüvaishi, jen Phom ami laophüle nyiübüh shah ne-mhan, meheyao lekpü neshiü vangbung longi nyu-ei dainyüke. Shah-ang ngaipü laaitap hapalei nyiangkuk jaa (new spelling pattern) Phom Laaiyuong Dükliüng Ghong hommei liünpü Spelling hapa Phom People Council-i mongei yahpü kü lahbhentü jennei hapa ielhem laaitap ngaiyüpa. Kandok shah kü epükei nedükpü phiyü pheidaipü üng meibüpa, shah-ang jenni mehe dükkei dainya haa dao-aong leiyei dükshah.

Denjaa kü nyinghen mhanhen longi nyujao, mechem-ao laophüle Nyiübüh shah kü neken-i, haa deyakphong, shejao nyiangpü iepü kü longi mongshuohtuh. Hapa-i mon niüng üpa ang ha mih-i nyinghen. Menyih thahshi hakeipü laai dhü neshiü hadü hangkovihvaishi nedük, hanangkü lhem longi peihtük, betük aamtük ha mechemmao nyokkei neleikahan.

Tohpüle hashidhü amphongi laophü nyiübüh shah mechem mhanhenshang niüng yongpü lashopshing dongvongpü vaikahan hadü mih-i niüng üpa ha nyinghen. Hapa laai iepü ambeü Kahvangi moihimante.

(T. IMDONG PHOM)

*Chairman
Phom Literature Board*

GOSHI NYUPÜ

	Fah
1. Nenmü Nyupü Yiangnyu	1
2. Jeihinaü nyi	3
3. Büyem kü chingshu vanglem lempü – I	8
4. Shahnyiü laangh nyupü shennyiak hük (Phom amei Yimpila)	13
5. Nyeikhaong ngaapü kü heanmeei dangpü	16
6. Naga amei jungpülangpü vanglem	21
7. Büyem kü chingshu vanglem lempü – II	25
8. Küphü meeipüyü dhindho	29
9. Naga noknyiü kü ashak dakpü	31
10. Chaiba lei hiüngshangpü kihikon	36
11. Yeümeeipü Athapüü (Zeliang amei Yimpila)	40

NENMÜ NYUPÜ YIANGNYU

NYINGHEN MÜGHUNG

1. Vaanyaaü meeishi lekkei ieyei mhantuh.
2. Shahjük jaa nyinghen hadü shahlhüng liüngghen mhanhen.
3. Vaanyaaü phaja-i nyingtuh.
4. Vaanyaaü labpü nyinghen khetuh.
5. Vaanyaaü kü shetei pheepü shah kü lahtuh.

Mongongshi nyuhen shingvaishi shennyiak-i ongyangpü
 Nyiübüh kahdok hadü kahmoi maani
 Laophülei nyiübüh kahdokkei hüşhemshi nyuhen
 Laophü nyushing kahdokkei.

Mohoh dhü lei amma, kah küpü vampü hahying
 Ou küpü atti, hadü nükdülei phaai
 Shaonyiü vanghela kü püüdhüm
 Ünyiü hepak kü shamlukpü awtep aw.

Düngei moihiman dangshi
 Khonda, nyih, hadü vangbung, yangnyu hepak dainyüke
 Yembüm hadü shuli nyoshemmei kü
 Müghet ngoiyei shiy.

Shiyhen, paohen, laai yemhen hadü nyiomeihen
 Meepü yangnyu den ngoipü vanglem
 Nedoh-i phoppü hadü kenhiüngpü yangnyu.

Ngei meeishi tuhshih
 Laangh maanpü neshü-i dihen
 Kahdoknyiü küpü yaanei
 Ngei mellei daihen.

NYIANGKUK:

1. Mongong : Yiangnyu meeipü kü mongong nyüke.
 2. Phoppü : Kahvang kü phoppü.
 3. Püüdhüm : Büpa püü dhümmei uoshi nyüke.
 4. Aw : Shem kü aw pahteke.
 5. Nyiomei : Büpa uoshingei nyiomeiyei uoshi nyüke.
-

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü jieüshi lahtuh.

1. Mongongshi nyuhen shingvaishi shennyiak-i mehe ongyangnya?
2. Moihimanyü shennyiak-i mehe dangnya?
3. Denngoipü yiangnyu meheang?
4. Kahliünpü shennyiak mongong kü mükkei nyunyükeh?
5. Vaanyaaü lei shongnyiü labpü meheang?
6. Vüangshapü kahshu kü shenpü daolhem kü mehe nyingaok nyükeh?

B. Deihtü nyianghen.

1. Shennyiakkei yiangnyu kü mongong dokei veituh, jila leei nyupü shennyiak-ei yiangnyu mükkei nyunyükeh?

C. Haadhü shahjök yah-ei shahlhüng liüngtuh.

1. Yiangnyu
2. Kahdoknyiü
3. Vanglem

JEIHINAÜ NYI

NYINGHEN MÜGHUNG

1. Ngaapü shennyiakai nyingnyoi lekkei nyinghen.
2. Ngaapü hük pheikü hük shetel pheentü nyinghen.
3. Shah epü, hean yahpü lhemphü nyinghen.
4. Shahlhüng hadü shahjök jaa nyinghen.
5. Ngaapü lei labpü meeishi nyinghen.
6. Laophü nyingkü shahlhüng liüngtuh.
7. Nyiangpü hadü epü meeishi nyingaokhen.

Ngaapü nyushing : chingshu leepü shemmong

Ngaapü shennyiak :Pa, nyiü, hadü habeü nyi.

NGAAPÜ PAHNGPÜ HÜK

shemshongeipü ok khaok

Adok (hashongpa): Ok kü het ühnyüke.

Bachong (naü eepa): Mühdo kü tonglak hadü nguoshup no-ei heijateke.

Adok : Niüng shah-ang ngoi kü nyuje, opa-i niüng yemmei nyupeih.

Bachong : Ngei kahlei heih-ei
tonglak hadü nguo,
okhet thaiyei, okhet
cheü-ei nyupeih.
Shükkhih phei longi
ong daiteke.

Pa shüüjanyüke

Pa : Bachong niüng
ngennyih town-ei
daishing kü ngelei
mobile phone yah-
ei daituh, mükkeipü
shang dao nevainyu.

Adok : Hapayü neliüng aokhen vaila, jaaüng shakhahtuh.
 Bachong : ngei chem veishah yahküü maoh?
 Pa : ho, veituh
 Bachong : phone yah-ei aaptü, battery ngaitü shao meeishi shihtü, shingshuohjü phone meishi vamteke.
 Bachong : Opa niüngi battery nyiongei shihtü phone mangtaipükih shei deihpükih, ngei battery jieüshi shihtih shah-ang-ü meishi nyüke.
 Pa : onyiü kei! Kahvang menlongnyeih. Lob tükei phone jaa shakhenkih shei mongshüangei nyupeih. Hey Adok niüngi meyang mehekei meeishi neveipa?

NGAAPÜ NYIBAPÜ

Pa : Bachong niüng daiyei ok shembü mü pongei ok chaha veituh nyu. Jennei ok longpüyü yutükhen hadü maanpü chaha shakei haümhen.
 Bachong : Opa ngei shenyih üng daiyei veikahen.

Bachong lü dai

Adok peijapü

Adok : Opa ngeiyü hashongpa kih shejao niüngi düngei naübeü kü mon bhaong kangnyüke, niüngei ju kü Bachong, Bachong mon vamnyüke
 Pa : Hey vaijüma, niüngao daituh hadü okha veitü leeikei.

NGAAPÜ CHEMBAPÜ

Shem namei, ok khaok yushi

Pa : Bachong, Adok anji leei pheije?
 Pa : Adok, okha shakhen meeipü dangla?
 Adok : Dangtih, okha yuhen longi nyüke
 Pa : shejü meshiük longtaitü nyükeh hadü phe meshiük ja?
 Adok : Ngei haadhü nephe shejao okha yuhen nyella sheimon pheepeih.
 Pa : Bachong niüngi yao mükkei?
 Bachong : Shinnyihpü lien kü okha liennyang nyi luomhen ja hadü hük-ei phe lob 3000 yahhen ja shejao nepü lien kü shakhen vaijüma 3300 yahhen shei enyüke.

Pa : Longi meeiteke

Adok niüngi meyang pheapü shah, shah-ang niüngi nyingla? Ngei Bachong kü mon monglem nyeih shei niüngi epüyü haa hih.

Adok : Opa ngei nyingteke Nyiü-i shemmonge ngeümohpü dannyüke

Üpa-i hapa nükshung nekaüp-i tuhpa? Shi-i kaümei hahtükteke

Adok : onyiükei ngei tuhpükih, opa-i nyükpü kü shiülaang pa-i betükpü khh

Nyiü : Bachong-i tuhpükei jungei netuhaokpü je?

NYIANGKUK:

1. Nyushing : Büpa nyushing-ü longi shamshi nyüke.
2. Khaok : Ok khaok shem daüshi tuhhen.
3. Ngeü : Büpalei ngeü longi lahngshi nyüke.
4. Nyiongei : Büpa kü nyiongei leitü lohshuohteke.
5. Maanpü : Maanpü hashih longi thaüpnüke.

DÜKHEN:

A. Pheapü shah kü jieüshi lahtuh.

1. Ngaapülei shennyiak meshük nyükeh?
2. Mepa shingei ngaapü chongpahng nyükeh?
3. Jum shemi mehe dao düknyükeh?
4. Habeü nyilei deiaei mükkei nyükeh?
5. Chepa-i naüepa kü mon hangkovih mehekei shuohnya?
6. Chepa-i naüepa kü nyeishi pampü hi ang? Niüngi deihpü nyiangtuh?
7. Adok-i chepa kü langman shingkü chepa-i mehe shahnyok shuohpa?
8. Hapa ngaapü küpü niüngi mehe labpü nyinghahpa?

B. Ok yupü shembü hadü Bachong nyi jaüteipü dei-h-ei dangtö nyiangtuh.

Bachong

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

Ok shembü

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

C. Deihtö nyiangtuh.

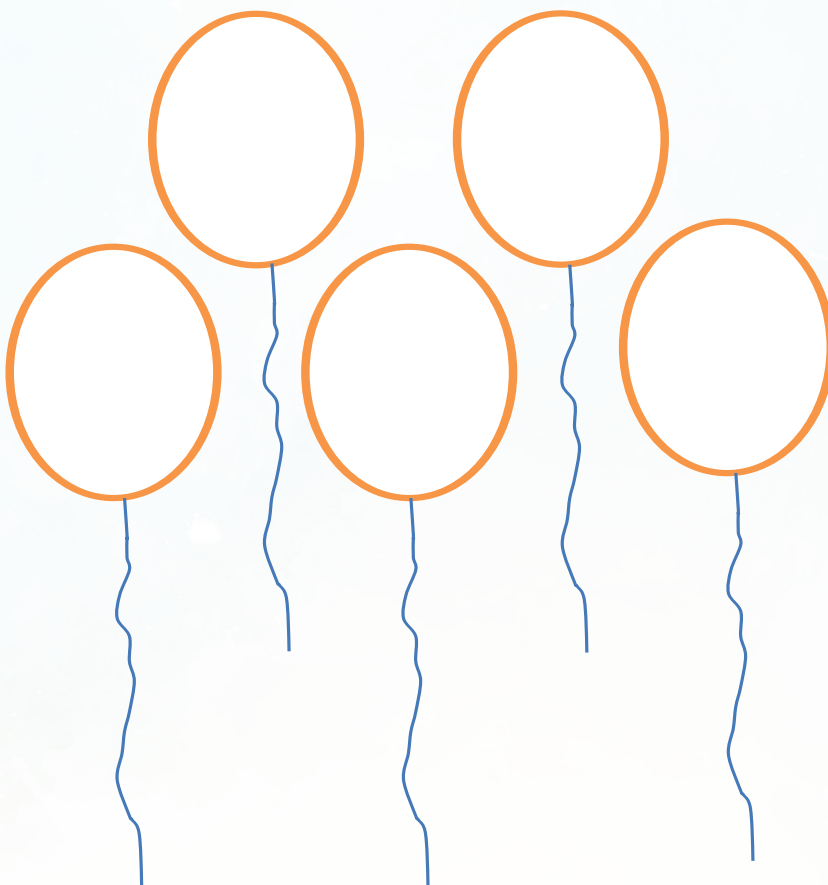
- (a) Ngaapü kü shetei phentü, mükkeipü shennyiak kü hangkovih shuohnya?
(b) Adok niüngei küphü vailangmüyü niüngi mepa chuteih shah venshuohhen ang?

D. Summer vacation Hepak kü niüng kahei mükkei thampa niüngei küphü kü lekkei laai hück nyiangtuh. Kahei haohilai sheihen kü niüngi mükkei sheühpa haa jong nyiangtuh, kahei nyupü ou hi ok kü jongpü. Dao kheyeyi dükpü lei nanglei jong nyiangtuh.

Kah bakkei haadhü shihtuh:

- Ou chem baktuh.
- Ok hück baktuh.
- Kahei haohilai kohpü lhem nyi baktuh.
- Betjük jiükpü püü baktuh.
- Yungkoeki nyah nyupü baktuh.

- E. Phangei balloon nga nyüpeih. Lupü balloon nyi labpüyü niüngei yemya meeipü nyupü. Shohpü balloon chem labpüyü niüngei yemya niüngi jeiaokhen. Shingkong nyupü balloon kü nyiangtuh. Labpü hapakei: 'Ngei yü nehetpü', 'Ngei mechemao shahshem ne e' etc.

BÜYEM KÜ CHINGSHU VANGLEM LEMPÜ- 1

NYINGHEN MÜGHUNG

1. Ielhem meeishi lekkei nyingei ietuh.
2. Ielhem küpü shuongnyiü shahjaang hapa kü lahhen shahmüg nyingei ietuh.
3. Shahmüg jaa mhantuh.
4. Nyuhbü mü laophü-i nyingaokpü keiha jaüteiheh mhantuh.
5. Naga Büyem kü chingshu vanglem lempü nyingtuh.
6. Laophü chingshu lei shah-ang nyupü chingshu vanglem ching council lei dükhiliüng nyingtuh.
7. Moidoi vanglemlempü hadü nyihjeih yangnyu kü loklak aokpü dapüshepü jong.

Nagaland kü Chingshu shei pahngei daipü küpü büyü vanglem nyuteke, hapa-i Bühü namlak lhemphüli kü shiümmeishupey nyu. Naga aüm lebü kahdoknyiü mü shenteiyey mangdai sheekü-üng laophü nyingkü büyü vanglem lemei nyupü veishuohjü, Greek amei chingliüng vanglem leeteishi nyüke. Chingshu kü laophü nyingi vanglemlempü, noknyiü pangthai shahlhem daoem mophimu beü phi kü bümei nyuteke. Chingshu longpü vaijao maanpü vaijao bheanshi üba-i yao hük-hi hük kü nepoktei-i kung kahdokkei vaijao chingmongei vaijao viaong mhangyong kungei haakü shembü sheenei nyunyeih.

SHOKALI (SORKAR) VANGLEM NYI

Vanglem lempü lhemnyi nyüke hayü beü-i mongei jepü mübü hadü ong vanglem. Jen Phom aüm beü-i mongei jepü chingliüngbü dhü jenyeih. Maanpü uoshing vailangmao, bümei nyingnyoikü chingliüngbü dhü jeyei vanglem lemnyeih, hallei ching uoshing müg-hi phüang, pang küpü jenyeih shao haanei leiyü medkoo sha-hi-shem shei eshi nyupü aümmao yahnyeih.

Aopü jatli kü Ong vanglem nyüke büpa ching kü shiangjing. Ong vanglem jat jat kü maani lao lao nyunyieh. Ong jepü büyü vanglem kü nyupükei jenyeih büpa Ong küpü

lomja wongkohpü hadü büpa-i
epü shah nanglak shingvaishi
shahkungnyiü. Haadhü jati
hapa vanglem nonyeih
Sümi, Konyak, Kuki.

Shejao mepa (Sorkar)
vajiao, beü-i mongpü
nevaijü ong vanglem,
chingshuleiyü shahidao
beü chinguoshingi
shahphen shuohnyeih.
kahdok, phaü ghüam,
yung ghüam, chingshu vepa
küpü yanghen dahishee daodhü
kaümei büyem vanglem kü shemtü
düknyeih. Bü kahdok kü shembü,
sha-hi-shem, Phüang büshey kahdok
daülangi kengei nyüpeih.

tohjü hashongpa-i cheihen. Loungi
müshi ngongba dhü-i Ongpa kü
lhemphü shahidao kü sheühnyeih.
Ong kü dhüm hadü wong longpü
nyüpeih. Chingliüng, Büyem hadü
khümpü shuongnyiü kaüpjan beü kü
büpa-i mühen.

Chingshu kü ongpa vanglem
shangpa uoshing vaipü nangkü
noknyiü hadü ngongpa (council)
shahthai büpa-i nyüknyeih. Ongpa-i
yimnyiü shanshapü mohitap nyihdet
beü danhünyeih. Ong haanei yü
beü-i mongpü kei vanglem lemnyeih
haa kaümei ngongpa(Council)
hommei sheühnyeih. Haa labpü
büpa lomlangi vanglem lempü nevai,
haadhü jati hapa vanglem nonyeih
Angami, Lotha, Chang, Sangtam
etc. Shao haanei leiüy ong büpa

MOIDOI KAHMÜG BÜMEI(TERRITORIAL AUTONOMY)

Naga chingshu kaümei lei moidoi kahmüg bümei kü nyüpeih. Shing jaitei aokpü hadü shing nejaitei aokpü dao dhü labpü shuyenngaaha, Yimnyiü, Yungnyiü, kahshang hadü yaong beüha kü viaong haanei nyüpeih. Chingshu kahdok kü kahsha yimnyiü, phaü, yungyen shei nyüpeih. Kahdok viaong leinpü hommei ching-hi-ching akü dehilao vamnyeih, shao lebü chinghük kü chinghük-i vanglem nelem aok. Chingshu beü-i vehok kü sheühteipü jeiching naükah tuh-ei nyüpeih.

MOPHIMU (ECONOMY)

Naga Chingshu beü vüangsha aüm vaipünangkü mophimu hahying beü kü shiümmei laophü hah jangshi nyunyeih. Vüangshapü phikü lebü kahdoknyiü mü longi laolao nyuteke. Vüangshapü hommei ngaipü hah-hi-ying dhü haayao haa shei neyutei nyih haa kaümei laophü nanglak shing mon hanangkü changshishashi nyutainyeih. Daülangi vüangsha aüm shei jen mih-i nying, yemhimak haümjao, mey-hi-nyah kü shapü vanglem nyuteke. Dao kü dao cheiteiyei pheileihpü vanglem nyuteke, haa hepak kü chiü-hi-zük, shokchiü, nyiamlakted lob vaishi jeiyei noteihaümteke. Hüm, nyiam dao haadhü lebü leipü cheiyei shakei leihaümteke.

Laophü changshishashi nyutaipü hommei Naga aüm mihmü longi shenteishi nenyu ang. Shao, chüteishangteipü hommei kung kahdok mü thahteinguiteipü longi nenyuaok. Hakeiha lomei nyupü hayaoha büyem vanglem dükhiliüng Bristish sorkar vanglem mangpei sheekü nyupü khiih. Nemongyaki yuongmü yuongmü shiümeishupei jummei chingliüng phang kü jen nyu-ei pahngteke.

NYIANGKUK:

1. Düngei : Dükpü iepü leiyei leiyei dükpü/iepü
2. Shingjaipü : Yiüh-hi-ou hepak hepak kü shing jai-yei dainyüke.
3. Hüh kaokpü : Shiy-hai hadü nyiammet yah-ei mih-ei hangshaw kü ow shihpü.
4. Hienteipü : Shahlhem daolem haanei mü pheitei yotei/hienteipü.

DÜKHEN:

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Naga chingshu bümei hean kü vanglem lempü mükkei niüngi nyingnya?
2. Nagaland-ei büyem vanglem nyi nyupü nih-ei nyiangtuh?
3. Naga chingshu dhülei büyem vanglem kü council-i mükkei düknya haajong nyiangtuh?
4. Bümei hean kü vanglem lempü hadü Ong vanglem nyupü jat men haanei nyiangtuh?
5. Moidoi kü ching hi ching akü viaong müangyaong mükkei haan nya?
6. Mükkei Naga aüm mophimu kü changshi nyuhaümpa?
7. Chingshu kü ong vanglem dükhiliüng peihdaipü kü mükkei nyuhaümpa?
8. Shinnyih niüngei chingshu council dükhiliüng lhem nyi nyiangtuh?
9. Chingshu lei council dhü-i yung, lem, lalem hadü daüpülangpü dhü veinyeih. Niüng jila lei nyujüma sorkar lao lao-i haadhü veinyeih. Longpü jila lei haadhü veihen nangkü ching council hommei dükpü keipü mehekei nenyunya niüngi haa mükkei deihnaya?

B. Shuohei nyupükü jieüpü hadü nejieüpü nyiangtuh.

1. Greek amei vanglem yah-ei beü-i mongei vanglem lempü jeyei Naga ami pahngpeih_____
2. Naga chingshu hük-hi-hük shak kü vanglem nelem._____
3. Yimnyü shanshahen nyihdet ongi hadü council hommei baongnyeih_____.
4. Ching kahdok beü kü ong nevailjü council shembü vainyeh_____
5. Chiü-hi-zük, shokchiü, nyiamlakdet hommei pheileihpü hepak kü lob vaishi nopeih_____
6. Kah kü vampü hahying hadü haümpü yemhimak chingyo chingkü yunyeih_____
7. Chingshu beü-i laophü yanglem kaüphan liüngnyeih._____
8. Naga chingshu kü ong beü-i noknyü shangkü wong kaümei noshi nyunyeih._____

C. Column A hadü column B jieüshi haüptuh.

A	B
a. Ching kaümei dapüshepü vaiteke	1. Mophimo kü laophü changpüshapü leiteke.
b. Ching loungba lei wong	2. Kah mecham liünghen nevaijü mechem Mohitap nyuhen.
c. Kahdok hükeiha hanpü	3. Chingshu lei lebü leipü daohinang leipü haadhü
d. Chingshu viong mangyong shenpü hapakei	4. Phaüying,yungyen shuhingayen kahliüngpü kahneliüngpü kahdok.
e. Naga chingshu laophü bümei hean kü nyu	5. Laophü lei vedung vanglem.
f. Hüm hadü nyiam dow dhüyü	6. Pang kahdok phüang kahdok lomja kahdok.
g. Ching loungi vangshahen nyihdit tanhüpü	7. Jat jat vanglem lao lao dükhiliüng nyüpa

D. Chingshu shennyiak jieüshi nyuhen shing shahkungnyiü nyupü jenni ielhem kü eiyei nyingteke. Laaipang shem lei yao jenni shahkungnyiü panghen vongpong. Niüngei classroom mongei shahkungnyiü alli mühen shing jaüteituh hadü liüngtuh.

Jennei class lei shahkungnyiü

Jennei class lei jenni:

✓ _____
 ✓ _____
 ✓ _____
 ✓ _____

E. Ngaahen: Nyingheni chingam nyi viong nang deteke. Jumphong jummei Pang nangkuk dhülei sheühpü ieyei daihen. Ching loun hadü pang aüm pehe dhü lei peihen, hadü Ching loungi netanteipü shah hi dao ieteiyei taümdükhen, hanei hapa hean yahhen jetuh :

1. Chingshu loungba.
2. Pang/Phang nangkuk.
3. Chingshu pehe dhü.

SHAHNYIÜ LAH-ANG NYUPÜ SHENNYIAK HÜK

(Phom amei yimpila)

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem lekkei iehen.
2. Ielhem küpü shuongnyiü labpü nyinghen
3. Nyuhbü hadü küphü mü jaüteiheh.
4. Ielhem küpü dükhen shuohpü kaümei jieüshi dükhen.
5. Büshah yimpila nyinghen hadü vihshi deiheh.
6. Büshah yimpila nyinghen hadü kennei deiheh.
7. Yimpila hadü hiüngshangpü labhen baong haanei nyinghen.
8. Deihpü chudeih iehen.

Nagaland heaong philei menyih shongnyihpü hepak kü chingshu maanpü Pongching leei shennyiak hük-ei men KHA-AH shei nyuteke hadü büpa kü shahnyiü lah-ang umshi nyupeih shei ehaümpü khih. Büpalei shahnyiü lah-ang chingshulei peiyei meheyao nyampü neshiü-i kamteiyei nyupü khih.

Chingshu nanglak dhü-i hapa shahnyiü, KHA-AH lei lah-ang kih, shei nyingpü nangkü meheyao wongshiüh neshiü-i nyupü khih.

Shahnyiü lah-ang nyupü shennyiak-ü hayaoha nyunyüke. Phaü mongei

mechem shahnyiü-i yem chü-ei hahhen shang, hapa shahnyiü lah-ang nyupü shennyiak-ao nük aipü neshiü-i nyuhaümpü khih, nyihniüng-ü shiyshi nyutü, yianiüng ang pao-ei yemmü nyupü khih.

Vangkeipü hepak kü KHA-AH awtepleiuoshinyujao, büpavohongei kheü-ei nyuhaünteke. Mehenang kü büpalei lah-ang nyupü shahnyiü phaü-ei vang kü haaishi nyupü nangkü büpayao aihük mü pong haümpü khih. Hapa keiha shahnyiü diüngjü, KHA-AH ao diünghen hadü shahnyiü diüngpü meeijü KHA-AH ao diüngpü meeihaümpü khih.

KHA-AH ao mhako shashi nyuhaünteke. Hapta maani angtü mha meeidaijü shao shahnyü chingshu konmongei kamteiyei eehaünteke.

Hapakei vangbung longi nyuphei kü, meypap shapü shennyiak haanei-i shahnyü kü kapei chüpu nangkü nga nga hük kü meheyao diünpü neshü-i KHA-AH ao didai.

Haong hepak kü meheyao nevaijao KHA-AH lei la kü mha shashi nyuhaünteke. Hapayü lebü chingshu küpü shennyiak dhü meypap shahi shahnyü kü lah-i kappü nangkü

Hapakeiha shahnyü hadü shennyiak shenteipü tohteke shejao hapa yimpila chingshu shennyiak dhü-i shah-ang thahshi etei nyüke hadü shah-ang thahshi hapa nyüpeih shei hiünglem nyüke.

NYIANGKUK:

1. Ghong : Shennyiak nevaijü daolem longi nyupü.
2. Shaopü : Beümü lushi nyupü.
3. Kaüpan : Thaiho-i dükhen taümpü kü kaüpan shei enyeih.
4. Kahshang : kahdok beümü shaoshi nyupü kü kahshang enyeih.
5. Yimpila : Peihdaipü denhivan jong epü

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü jieüshi lah-ei nyianghen.

1. KHA-AH üpa ang?
2. Chingshu shennyiak-i shahnyü kü mehekei nenyam pa?
3. KHA-AH lei lah-ang mehe yem shüpa?
4. KHA-AH hadü shahnyü mehekei shenteishi nyupa?
5. KHA-AH vangbung meshük nyupa? Hadü mükkei dipa?
6. Shahnyü-i mey chü-ei hahshing kü KHA-AH mükkei nyuhaümpa?

B. Shingkong kü jieüpu shah nyiangtuh.

1. Chingshu nangkak dhü-i hapa shahnyü yü _____ lei lah-ang kih shei nyingei nyuteke.
2. Shahnyü hadü shennyiak _____ mü diünpü pongei nyuteke.
3. Vang kei hepak kü KHA-AH _____ ei nyu nyüke.
4. Haong hepak kü KHA-AH lei la kü _____ shashi nyuhaünteke.

C. Jieüpu shahlhüng jeyei nyiangtuh.

1. KHA-AH meilei nyupa?
 - a) Phaü mongei
 - b) Chingshu longpülei
 - c) Maanpü chingshu pongching lei
 - d) Nagaland capital lei
2. Shahnyü lah-ang hadü
 - a) KHA-AH hadü chingshu nangkak dhü
 - b) KHA-AH aihük mü nyuteke
 - c) Shahnyü hadü phaü mong eepü yemdhü
 - d) Shahnyü hadü chingshu nangkakdhü
3. KHA-AH diüngei nyupü
 - a) Chingshu nangkak dhü-i melli shemmei yah-ei dai
 - b) Shahnyü diünpü meijü, büpa yao diünpü meidai
 - c) Lah-angi büpa thümjü meeidaihen
 - d) Dipü thahshi diüngei nyuhen
4. Vangbung luangi nyutü
 - a) Pehe leiyei di
 - b) Wong nekoh-i di
 - c) Shahnyü kappei chüshing kü KHA-AH ao didai
 - d) Chingshu küpü mahdai

D. Küphü mü uotuh, niüng ching hükkei nangkak shei deih-ei dangtuh hadü jen akü shahnyü nyujü niüngi mükkei deihhen ha etuh.

E. Daoshu:

Nagaland ei shennyiak hadü lah-ang shenteishi nyupü büshah longi nyüke. Hapa keipü büshah hük yemei nyiangtuh.

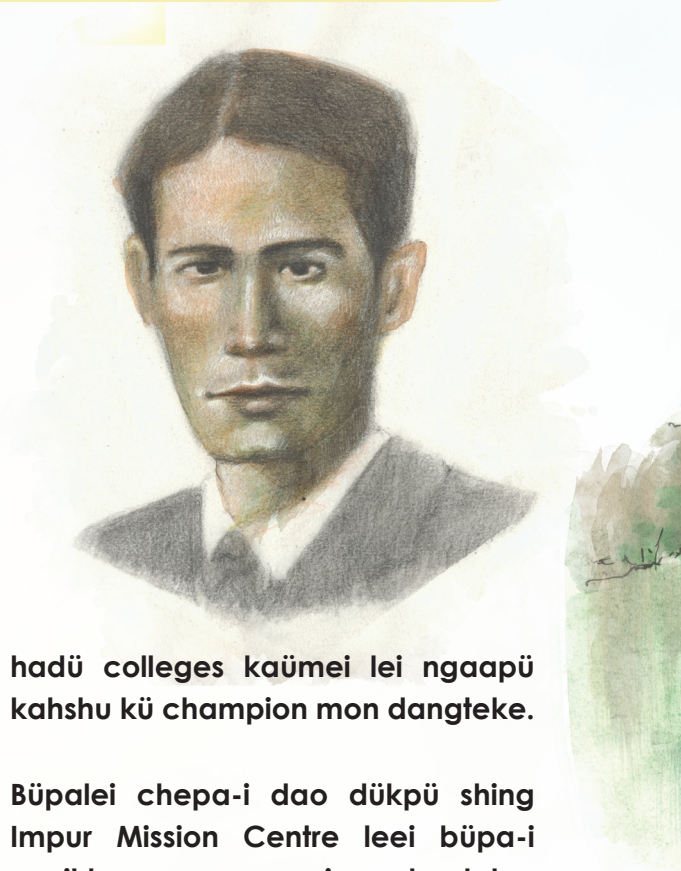
NYEIKHAONG NGAAPÜ KÜ HEANMEEI DANGPÜ

NYINGHEN MÜGHUNG

1. Naga nyüha/paha beü-i noknyü shingvaishi daomeei dükpü nyinghen.
2. Dr.T.Ao lei yangnyu yimpila nyinghen.
3. Ngaapü kahshu shuongnyü nang nyinghen.
4. Ielhem meeishi iehen.
5. Laophü nyingkü ielhem küpü shahlhüng hük pheï kü hük iehen.
6. Nyuhbü hadü küphü mü ielhem nih-ei jaüteihen.
7. Shahdung yah-ei shahlhüng liünghen.
8. Laophü-i deihpü hadü nyinghahpü lekei ehen.

India kahmüg kü nyeikhaong ngaapü kahshu kü Dr.T.Ao lei men nonyeih, Nagaland küpü dah-ei puungei nyupü shennyiak hük nyüke. India bümei hean dangphei kü 1948 Leeiha lien 25 London Olympic ngaashan kü shongpü kahmügei khaümlong paaipü hadü Indian nyeikhaong ngaapü ghong kü Wembly Stadium London leei hean yahteke.

Talimeren Ao 1918 Bunglien 28 nyih Changki chingshu leei bühteke. Rev.Subongwati Ningdangri hadü shembünyü Maongsangla lei habeü jom annpühük nyupü ghong kü büpa allibapü habeü nyuteke. Büpâyü nyeikhaong ngaapü kü lanei shuohshi kenpü shennyiak hük nyuteke. Büpa iepü laaipang shem

hadü colleges kaümei lei ngaapü kahshu kü champion mon dangteke.

Büpaiei chepa-i dao dükpü shing Impur Mission Centre leei büpa-i nyeikhaong ngaa-ei pahngteke.

Ashak viha chang hadü viü thaiyei nyeikhaong (ball) liüngtū būpalei küphü dhü mü nyeikhaong ngaateiyei nyuteke. Middle English laaipang shemmei 1st division kü aokpü dangtū, 1934 bung kü Jorhat Christian High School leei ienüng daiteke.

Jorhat lei laai-ie hepak kü hiüngshangpü ngaapü kahshu chongpahngteke. Būpa umpü ghong düngei aokpüdangpü müchemmi Inter school tournament ngaapülei būpa-i best sportsman trophy dangteke. Shejao lashiüh nemei-i chepa didai, hadü dihenlüüng shingei Tali kü chepa-i doctor vaituh shei chepalei tohpü mangkhang eshuohteke. Hanang kü chepa-i epü venpangei shennyiak kü junghen kahshu doctor vaihen ienüng daiteke.

1938 bung kü Cotton College Guwahati lei class 10 kü 1st division kü aokpü dangteke. Hallei laai-ie hepak kü būpa-i nyeikhaong ngaapü kahshu kü nedoh-i hean yahteke. Būpa nyupü nangkü būpalei ghong ngaapü kaümei kü aokpü dangteke. Būpa-i atheletic kao longi meishi ngaateke hadü lomja championship trophy vangbung chem dangteke. College lei ngaapü kü monghüneshaüm-i shao Maharana Club kao ngaa-ei pahngteke.

1942 bung kü būpalei chepa-i epü mangkhang ngoiyei, Carmichall Medical college(shah-angpü RG Khar medical college) Calcutta lei melli lem kü iehen scholarship dangteke. Medical laai lem kahshu hadü nyeikhaong ngaapü kahshu kü hepak haanteitü Mohan Bagan club kü hean yah-ei pahngteke. 1943-51 thahshi club menkü ngaateke hadü vangbung nyi captian hean koteke. Hapa hepak kü 1948 London Olympic thaipülei Indian nyeikhaong ngaapü ghong lei captain kohen heanmei dangteke. Wembly stadium lei ngaapü thaishan leü-ei appü kaüpjān kü būpa-i India lei khaümlong notü ghong mü-ei shüteke.

Būpa lei ghong lathuh nethuh-i la-kong nyeikhaong ngaapü nangkü shennyiak beü-i hapa jong

mon vanglücke shahjaang da-ei daiteke. Lathuh neshüjao longi meeishi ngaateke hadü jum ghong kü “La-kong-i nyeikhaong ngaapü dhü” ‘barefooted footballers’ shei shennyiak dhü-i nyükteke. Shongpü ngaashan Burmese aüm mü hokteke hadü nyibapü kü French aüm mü hok shing kü goal 2-1 kü India-i neaoki vüteke. Jum ghongi Waller, Holland, hadü Europe lei ngaapü longi kü hean yahteke.

1950 bung kü MBBS iepü taümteke hadü 1953 bung kü Kohima Hospital lei Medical Suprintendent dao dangteke. 1963 bung kü Nagaland Statehood danghepak kü Dr.T.Ao shongpü Naga Director Health service hean koteke, hadü 1978 bung kü daoshu küpü tohteke. Dr.T.Ao longi shennyiak meei, bühhean dhindho meeipü hadü lanei shuohpü doctor nyuteke. Ngaapü kahshu phokhen shingvaishi bupa mellei nyuhenshang, shing beülei ngaapü kahshu kü mongshuohhen dhongei daipü nyuteke. Kohima

Hospital lei dao dükkei nyushing kü 1956 bung kü chem-i chongphopü staff nurse Deikim mü shemyemteke, habeü paha nyi hadü nyiüha nyi moihimanteke. 1998 bung kü nyiübüh vangbung püalli (80) nyushi bupa hapa kahdoknyiü küpü yaandaiteke.

Bupa kü dhüm shuoh-ei vihpü, Outdoor Stadium Kalaibor Assam hadü Indoor Stadium Cotton College leei bupalei men kü shem veyei nyüke. Ministry of Doner hommei 2009 bungmü pahngei Northeast region shingvaishi Dr.T.Ao Memorial Trophy pahngteke. Mohan Bagan AC hommei yao Mohan Bagan Ratna Award 2002 bung kü pahngteke. 2018 bung Dr.T.Ao nyiübüh vangbung khohük (100) luompü ngeü yah-ei kahmüg-i kaüpjao lhem lao lao ngetshi dhongnyüke. Bupalei men kü North East Council (NEC) hommei tournament dhongnyüke hadü Inter State Football Tournament North East Region shingvaishi Dr.T.Ao Gold Cup Football tournament dhongpü nyüke.

NYIANGKUK:

1. Heanmeeipü : Yiangnyu kü hean meeishi nyupü.
2. Bü-ngeü : Bühpü yimpila.
3. Chongpahngpü : Vannyangpü shing chongpahngpü.
4. Kammong : Bü kahdok sheenpü.
5. Jongjai : Nyupü shing küpü lebü shingei jaiyei daipü.
6. Hiühiha : Bü hückei hiühiha paanei daipü.

DÜKHEN:

A. Pheepü shahkü jieüshi lahtuh.

1. Dr.T.Ao üpa ang?
2. Indian Olympic yimpila kü Dr.T.Ao mehekei shongnyiü vainya?
3. Talimeren ngaapü kahshu kü longi bühhean dhindho meeishi nyupü jong maani nyiangtuh?
4. T.Ao nyeikhaong ngaapü kahshu kü lanei shuoh-ei kenpü jong maani nyiangtuh?
5. Melli laai lem kahshu hadü Mohan Bagan lei ngaapü kü hean yahshing kü büpai mehe heanmeei dangpa?
6. London Olympic thaipüleibü ghongmü India ghong mehekei hayaoha nyupa?
7. Talimeren-i chepa lei mangkhang mükkei ngoiaokpa?
8. Nyeikhaong ngaapü kahshu kü India-i büpa kü mükkei dhüm shuohnya?

B. Shinnyih Talimeren nethee mü, nyeikhaong ngaapü bühhean dhindho meeipü kooshi yemmü nyulangmeyü, büpalei yiangnyu hayaoha nyuhahshüpeih. Shah-angpü hepak kü büpa nyulangmeyü mükkei nyuhahshüpa deih-ei dangtö nyiangtuh.

C. Shahlhüng meeishi ietü, hük pheikü hük aylüng jieüshi fei-ie shih-ei nyiangtuh.

- ☐ Jumphong la-kong nyeikhaong ngaapü khih.
- ☐ Büpa-i Mohan Bagan club lei ngaapü mechemi melli laailem kihikon yemteke.
- ☐ London Olympic lei India ghong menkü Tali-i khaümlong no-ei shüteke.
- ☐ Tali laai ienüng Jorhat lei shapükhüh.
- ☐ Kohima Hospital lei Medical Supritendent dao dangpü khih.
- ☐ BüpaCotton College Guwahati leei laai ieteke.
- ☐ Impur leei Tali nyeikhaong ngaa-ei pahngteke.
- ☐ Middle English school lei 1st division kü aokpü dangteke.

D. Nyeikhaong ngaapü kü menmeei dangpüjong, mükkei, üpa, mellei, mechem haadhü shahjök yah-ei shah pheepü shahlhüng hadü shahlahpü nyiangtuh.

(a) Mükkei _____

(b) Üpa _____

(c) Mellei _____

(d) Mechem _____

E. Phangei shuohei nyupü shahlhüng ietuh hadü jieüpü shahlhüng dhü dhennei shihtuh

Ngaapü kü bühhean dhindho meeipü

Sports day hepak kü Paman hadü Chaiba mokhen kü omteke.

- Paman nganga hük kü dowteke.
- Jiji tohpü shing chemi ngoiteke.
- Mokpü lei Chaiba sheelei nyuteke.
- Paman kü sheühnüng Chaiba yongteke.

Jieüpü shahlhüng nyiangtuh:

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____
- 4) _____

Küphü kü sheühhen nangkü Chaiba mokpü chiam kü tohei neneü bupa jieüşhi dükla niüngi mükkei deihnya?

(Ghong kü shennyiak nga uoyei niüngei Laaipang Ngaapüjaapü Nyih kü yemya meeipü chem dükhen taümtuh)

- 1)
- 2)
- 3)

F. Dei-ei/ngaapü lhem jaa ngaipü:

Niüngi deih-ei leepü ngaapü lhem vainüng aok nevaijü ngaapü lhem nyi sheptü jaa hük niüngi liüngnüngaaok.

- 1) Ngaapü lhem men :
- 2) Shennyiak meshük ngaahen :
- 3) Daolem dhü :
- 4) Shahkungnyiü :

NAGA AMEI JUNGPÜLANGPÜ VANGLEM

NYINGHEN MÜGHUNG

1. Ielhem küpü shahjük lekkei iehen.
2. Ielhem meeishi nyinghen.
3. Nyuhbü hadü küphü dhü mü ielhem nih-ei jaüteiheh.
4. Ielhem küpü dükhen shuohpü jieüshi nyiangtuh.
5. Jungpülangpü labpü meishi nyinghen.
6. Jungpülangpü vanglem kü vihpü shuohhen hadü noteiheh.

Naga amei vanglem meeipü longi nyupü ghong kü, yenpaa shennyiak kü jungpülangpü vanglem-ao hük vaishi longi vihshi noteinyeih. Jungpülangpü vanglem meeipü nangküyenpaadhülongimonglemshi peinyüpeih. Jenni yenpaa kü jungpülangpü vanglem meeipü shennyiak beü-i danei hadü nyingei nyüke. Yenpaa mükkei etü nyiomei mongong kü tuhhen shei hangkovih yah-ei jungnyeih. Yenpaa kü meishi nejungjüma longi veüpününg kei deihnyüpeih. Hiüngmei Naga shennyiak-i mechemao yenpaa mongmangei netuhnyih.

den küpü noteipü denshem küpü denshem shei jaaiyei heihpüshah-ang thahshi longi shuongnyiüvaishi noteinyeih. Büden hepak kü ching-hi-ching veepa vaishi mongnelemteipü nyushing kü, chingshu kü sheühhen shonghen mongchempa yempü vanglem nyuteke. Chingshudok küpü pahadhü-i lebü ching küpü pahadhü nyükei yenpaa mongchem yempüvaishi yem chü-ei hahyingpü moo ngetshi nyuhaümteke hadü yenpaa kü meeishi jungpü mü chemi dhindho ashak hadü phai keipü shuohhaümteke.

Naga noknyiü jat haanei lei vanglem
Hapa vanglem meeipü bühpa kü yenpaa nyükei nyiülompajaa

shemmongei laophülei yenpaa vaishi nyih maani shing loiyei tuhnyüke. Hapa vanglem kü yenpaadhü chingshu küpü shinghükkei thaitü laophü-i mongpü yenpaa yeppei shemmei mü-ei leinyeih. Hapa vanglem kü yenpaa mongchem yeppü shei enyeh hadü hapa keipü vanglem kü mongchem küphü wongkohshi hadü denlushi nyunyeih. Chakheshang, Angami hadü Rengma jat-i hapa vanglem noteinyüke.

Naga amei vanglem kü laophülei yenpaa kü yangnyu lanei shuoh-ei

sheühnyeih hadü yangnyeih. Naga amei vanglem kü nelekpü shennyiak vaijao laophülei awtapei peidaipü shennyiak, nechangtük-i jungnyeih.

Hahying shingkao beümü meeipü hahying nyah-hi-phai yenpaa kü shong shuohnyeih hadü yenpaalei nükshung mechemao kongmü netuhnyih. Noknyiü jat haanei lei vanglem kü yenpaa mü nükshung hük kü chemmi mongchemei hahnyeih. Laophü lomja hahyingtü, küphü kü neshuohjüma yemya nemeipü shei eelanyeih.

Naga amei büyem vanglem meeipü bannei, dükei heihpü shah-ang thahshi nyupüyü jungpulangpü, hapa vanglem meeipü Naga shennyiak beü-i noteipü, hadü vih-ei dhindho ashak, adhen, phong-hi-yaan shuohteipü nyunyeih.

NYIANGKUK.

1. Dhindho : Keshu lokpü kü büpai dindho dangteke.
2. Yemya : Hük-hi-hük kü yemya meeipü huhen vongpong.
3. Mongmang : Mongmangei benyiü depülaopü.
4. Vihpü : Ngaapüjapü phikü bupa kü longi vihnyeih.
5. Hangkovih : Hangkovih yah-ei dao dükhen vongpong.

DÜKHEN:

A. Pheepü shah kü jieüshi lah-ei nyiangtuh.

1. Nagaland-ei peipü yenpaa dhü-i mehe deihshi peinya?
2. Naga amei jungpülangpü vanglem mepa denshem kü pahngpa?
3. Būhipa den kü Naga chingshu dhü-i yenpaa kü mükkei junghaümpa?
4. Būhipa den kü hadü shah-angpü denkü yenpaa kü jungpü vanglem baong haanei lhem nyi nyiangtuh?
5. Shemmei loiheh yenpaa mükkei yepnya?
6. Yenpaa kü vih-ei mehe shuohnya?
7. Shah-angpü hepak kü jungpülangpü vanglem mükkei nyüpa?

B. Nyiangkuk ei nyupü shahjök jaa mhanpü hommei shahlhüng liüngtuh.

1. Dhindhoh
2. Yemya
3. Mongmang
4. Vihpü
5. Hangkovih

C. Küphü hük jeyei hük chem hük chem jaüteituh:

1. Shembü lei meeipü yemya meheang?
2. Mechem niüngei shemmei yen peihen shang, niüngi mükkei jungnya?

D. Haadhü shahjök kü labpei nyiangtuh.

1. Mongshihpü _____
2. Laklaypü _____
3. Aihük _____
4. Kong _____
5. Phahji _____
6. Nelekkpü yen _____

E. Nüungei shem/chila/chingei yen peijü niüangi mükkei jungnya shohlo i shahphong hük nyiangtuh

F. Nyiangtuh:

Ngei phahji hadü hüshemshi nyuhen lhem chem hapakei:

- 1.
- 2.
- 3.

Ngei phahji kohshi nyuhen lhem chem hapakei:

- 1.
- 2.
- 3.

G. Shuohei nyupü shahlhüng dhü hük pheï kü hük jieüshi shihtuh niüng shing 1 hadü 8 dükkei shüpeih:

1	Hello! Ngelei men yü Palong. Jennei yen kü jenni aan mü khalap, yung, jieü shuohnyeih Jen ü nyingnyoi meeipü mon nevai shejao mechi sheühpü nahen shang phahji kohshi nyunyeih Jenni yen kü hahying shuohpü mon nevai shejao phahji hadü nyingnyoi yao huhen Shemmei yen peijü ngei i pammei yahnyeih Hepak hanei kü jum shingao nam nonyeih Meeipü hadü dhüm shuohpü shahjök nopü hommei jennei nyingnyoi nyingnyeih
8	Ngei Naga shei epüyü jangmeiyei deihnyeih, ngelei jungpülangpü vanglem meeipü nangkü

BÜYEM KÜ CHINGSHU VANGLEM LEMPÜ - II

NYINGHEN MÜGHUNG

1. Ielhem meeishi lekkei nyingei ietuh.
2. Ielhem küpü shuongnyüü shahjaang hapa kü lahhen shahmüg nyingei ietuh.
3. Shahmüg jaa mhantuh.
4. Laophü-i nyingaokpü keiha nyuhbümü jaüteiheh mhantuh.
5. Naga Büyem kü chingshu vanglem lempü nyingtuh.
6. Moidoi vanglem lempü hadü nyihjeih yangnyu kü loklak aokpü dapüshepü jong.
7. Naga amei noknyüü kü phüang hadü pangei dükhiliüng jong nyinghen.
8. India amei laangkham(constitution) kü Naga büyü vanglem shahkungnyüü Article 371(A) jong nyingtuh.

Naga noknyüü kü ghong laolao longi haanei nyüke. Phüang, Pang, Aiha hadü chingshu dükhiliüng Ihem longi nyüke. Haadhü ghong-ü chingshu kü shemnyüü vaishi shahhidao chingmei vangmei Ihemphü kü sheühnyeih. Pünyüüvaishi ghongi laophü nanglakdhü shiümeishupei mülangpü hommei chingliüng vanglem lempü longei dainyeih.

shemmongsha, cheihinaü hachep, phüang Ihemphü shah-hi-dao nang ehen hean nyüpeih. Vangdhüm hadü mophimu kü paha shembü vailangmao, büpai shemaüm hadü hachep mongshang hangkovih büpai konyüke. Shemmongshaa beü phüang kü shenshi nyupü hommei sheühpü, jieüshangi nyupü hadü venpangteishi nyunyeih.

NOKNYÜÜ PANGTHAI GHONG

Shinnyih thahshi Naga noknyüü ü paha-i münyeih. Shemmongshaa kü paha hommei hean cheiteiyei konyüke. Noknyüü hadü shemmongshaa kü paha-i shuongnyüü hean yahnyüke. Mügjüp paha-i yahnyeih, laophü

PHÜANG HADÜ PANG

Phüang beü-i bülem yemnyeih. Hapa phüang vanglem hommei chingshu kü noknyüü daolhem chingliüng beü shuongnyüü vainyüke. Shemmongshaa dhü thaitü phüang leinyeih. Phüang thaitü pang leinyeih. Shao lebü chingshu leiyao laophü

phüang da-ei dainyeih. Chingliüng uoshing kü müghiphüang nevaijü pang küpü je-ei umnyeih. Hakei ha chingshu vanglempeipheikü nanglak nyupü kü shettei je-ei düknyeih.

PHÜANG BASHU HEAN(PHÜANG SHAHKUNGYIÜ)

Phüang kü bashu küpü naü-e thahshi hean nyüpeih, Phüang kü bashu hommei phüang naü haadhü kü shahlhem daolem beü venpangei mühen shing ngeükhüam shuohnyeih. Phüang aüm hük-hi-hük sheühteihen vanglem nyüpeih labpü vüangshapü, shemyempü, dipüdoipü hadü nethahnengoi vamjü phüang ami üng olalembü vaishi shüanghah vongshiüh longpü neponghiü-i yanglang nyeih. Hanang kü chingshu kü laophü Phüang aüm shiümeishupeih hadü venei mü langnyeih.

BÜYEM SHAHKUNGYIÜ

Chingshu beü-i laophülei büyem shahkungnyiü mehelhem kü vaijao laophü chingshu dokei nonyeih. Büyem shahkungnyiü longi wongshi nonyeih, haakü nyiamshi hadü dhüm shuohshi nyunyeih. Hapa

kü pungjüma jieüpükei hanghah nyiamliüngteipü nyunyeih. Maanpü pungpü shaipü nyujüma hanghah nyiamliüngpü lob nang cheiyei Ou-hi-ok yahhaünteke. Shao longpü shaipü pungpü nyujüma vangbung maani shing ching changtüknyeih. Büyem shahkungnyiü yü beümü shangpa hadü shiülangi shah pheepü shuohnyeih. Shejao chingliüng uoshing hommei küphü nyükei jummei shah pahngpheikü haa shah pheehen. Shinnyih thahshi Büyem vanglem shahkungnyiü hadü India sorkar lei shahkungnyiü haa nyipheen Nagaland-ei nonyüke.

Shinnyih thahshi büyem vanglem chingshu lei nyüpeih. Chingkü shiangjing Head G.B nevaijü Chairman-i chingshu medkü lhemphüli kü hean yahhen haa kü chingliüng uoshing nangkuk dhü-i sheühnyeih. Hapakei head GB nevaijü chairman-i müshi laophü nyingi vanglem lemhen sorkar liüngnyeih, Büyem shahkungnyiü hadü büyem kü shettei hapa medhiphung Naga nanglaki nohen shing mongpü shah India amei Laangkhām Article-371 (A) kü nyiangei nyüke.

NYIANGKUK:

1. Shahkungnyiü : Ching shahkungnyiü kü kamhen.
2. Noknyiü : Noknyiü shing daomeei dükhen.
3. Vangdhüm : Hük hi hük kü vangdhüm shuohhen.

DÜKHEN:

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Naga noknyiü kü ghong lao lao haanei nyupü jong nyiangtuh.
2. Mehekei Naga noknyiü-ü ghong laolao kü chingshu vanglem lempü lei shemnyiü shei enya?
3. Mükkei etü niüngi Naga noknyiü paha-i münyeih shei eaoknya?
4. Mükkei etü Naga chingshu dhü vanglem lempü phikü nanglak nyupü kü shettei jeyei dükpa?
5. Mükkei phüang aüm hük-hi-hük kü dhüm huteinya?
6. Naga büyem shahkungnyiü jong lekkei nyiangtuh?
7. Peihdaipü hepak kü büyem kü nyupü chingshu vanglem lempü hadü shah-ang nyupü chingshu vanglem kü yeiyapü nyella?
8. Müvang shongvang nyupükei niüngei phüang aüm shah-angpü den kü hük-hi-hük sheühteipü nyella?

B. Jieüpü kü veikok shihtuh:

- I. Paha-i müpü noknyiü kü.
 - (a) Pehe-i vanglem lemnyeih.
 - (b) Paha-i vanglem lemnyeih.
 - (c) Chingshu council-i vanglem lemnyeih.
- II. Indian Laangkham kü nyupü Article 371(A) hommei hapa yiangei tuhnyeih.
 - (a) Phüang hadü pang ghong chingshu kaümeilei.
 - (b) Pungpü aüm kü chingshu council-i hüang hahhen.
 - (c) Nagaland-ei büyem shahkungnyiü hadü chingshu chingling jung.
- III. Büyem kü Naga chingshu kü vanglem lempü labpü yü.
 - (a) Chingshu medkü kaümei-i hean yahpü.
 - (b) Phüang aüm hük-hi-hük kü sheühteihen.
 - (c) Sorkar yü wongkohpü amei.
- IV. Ching shangpa uoshing nevaijü mübü kü.
 - (a) Gaonbura nevaijü Chairman.
 - (b) Paha-i vanglem lempü.
 - (c) Dobashi.

C. Dükhen daoshu:

- (a) Amei phüang ghong kü yemmü nyupü pehe üpa ang? Büpa mükkei etü niüngmü shenteishi nyunya?
- (b) Phüang kü nyupü nanglei jong nyiangtuh.

- D. Phangei yimpila hūk hapakei. Hūjoong hapa mang taüm. Nyiangei nyupü yimipla niüngi ietuh hadü shingkong nyupü kü mahütuh hadü yimipla nyiangei taümtuh.

Men _____

Nyih _____

Hepak nyih hūk _____ chingei shennyiak i venpangei mühen shahkungnyiü neshiü i nyuteke. Shennyiak dhü i jum mongpü mon dükhen shei deih hanangkü _____

Nyih hūk, chingshu nanglak dhü jum akü deyei nyushing kü _____

Jum meeishi nyuhen shing shahkungnyiü venpangei mühen khih shei jummi deih-ei leeiteke _____

Shaang jum kaümmei mongongshi nyüke mehenang kü _____

Chingei shahkungnyiü nyupü hommei yangnyu meeishi nyuhen khih shei kaümmei i deih-ei dangteke!

- E. Niüng nyupü shingei shahkungnyiü chem niüngi venpangei mühen nyiangtuh. Niüngi nelek jüma niüngei nyiühipa nevaijü pehe dhü kü pheetuh.

Hük chem hūk chem i niüngei küphü dhü mü hanteituh.

KÜPHÜ MEEIPÜYÜ DHINDHO

NYINGHEN MÜGHUNG

1. Vaanyaaü meeishi lekkei ie-ei mhantuh.
2. Vaanyaaü meeishi nyinghen hadü labpü nyingaokhen.
3. Vaanyaaü shahlab mhantuh.
4. Nyuhbü hadü küphü meeï nyi uo-ei vaanyaaü jaüteituh.
5. Shahjaa nevaijü shahjuong haanpü mhantuh.
6. Küphü meeipüjong nih-ei jaüteituh.
7. Küphü meeipüjong nyingaokhen.

Küphü meeipüyü latneshiüpü dhindho
 Hapa shakhen nevaijü yuhen neaok.
 Shejao hapalei pheï longi nyeishi
 Honi liüngpü kahshang hük mao.
 Hon vüngmak-i hadü yem neveipih,
 Hapa-i veihen nevaijü danhen neaok,
 Hadü mongshüangpü hepak kü
 Mongmeihühen wongneshiü.
 Danhen thaong neshiü,
 Nyinghen mongdang neshiü.
 Hapa-i niüng kü nyioshemmei neshuohaok
 Nevaijü sheühhen lak neshuoh aok.
 Kahvang kü mechem dhindho hük yiühen,
 Mongmeituh büpai niüng shumpüja
 Honhingin, hadü anghpüdeipü nevai,
 Shejao hiüngshangpü küphü lei pampü.

NYIANGKUK:

1. Dhindho : Ngei ngaapüjapü kü dhindho dangpeih.
2. Pampü : Küphü-i ngei kü pampü hunyeih.

DÜKHEN:

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Vaanyaaü lei nyupü shahshuong meheang?
2. Vaanyaaü nyiangbü-i mepa lhem yah-ei vaanyaaü kü nonya?
3. Shennyiakei heanmei dhü hon Kahshangmao neshetaokpü meheang?
4. Hapa vaanyaaü kü shenpü küphü meipülel heanmei dhü meheang?
5. Vaanyaaü nyaingpü-i deihpü Kahvangeipü mükkeipü dhindho yiühah hüpa?
6. "Küphü meeipüyü dhindho" Vaanyaaü kü nyiangpü-i mehe jen kü ehüpa?

B. Kahdoknyiü kü lhemphü anghpü nevaijü daohinang mophimu hapa küphüanaü meeipü kü shettei pheenei veituh.

Daohinang mophimu

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

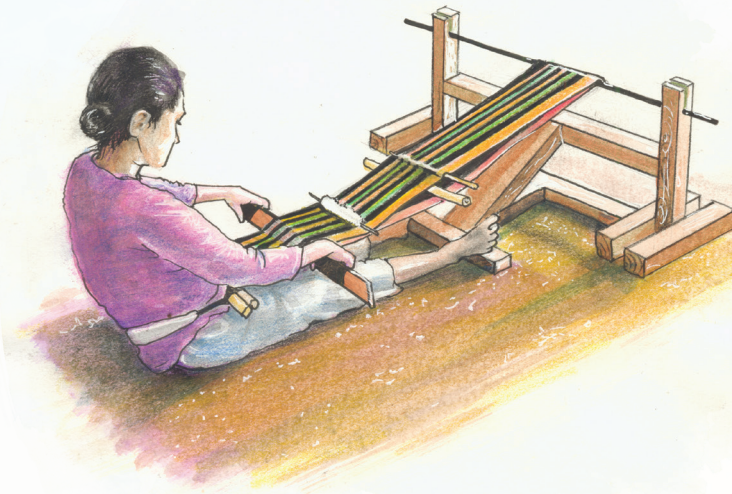
Küphüanaü

- 1.
 - 2.
 - 3.
 - 4.
-

NAGA NOKNYIÜ KÜ ASHAK DAKPÜ

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meeishi lekkei nyingei ietuh.
2. Ielhem küpü shuongnyiü shahjaang hapa kü lahhen shahmüg nyingei ietuh.
3. Shahmüg jaa mhanthuh.
4. Nyuhbü hadü nyi nyi thaiyei jaüteituh.
5. Ashak dakpü hadü ashak-i daolhem liünpü mongmeishi ietuh.
6. Naga ami ashak dakpü mongshuoh-ei nyingtuh hadü daolhem dhü nopü lekkei nyiangtuh.
7. Jennei shahmü ashak dakpü hepak kü nopü daolem dhü lei men nyingtuh.
8. Laophülei shahmü lekkei nyiangtuh.

hük shei shapü nyüpeih.
Büyem kü ashak dakpüyü
nyiühadhü-imondaknyeih,
nyiüha nella hepak mebü
ashak dakhen nyuhnayeih.
Ashak dakpü hayü ghong
daokey mellei nyiüha dhü
thaiyei nyu hallei keshu
lokkei, yimpila jaüteiyak-i
daknyüke.

Naga aüm nethe meipü büyem ow-
hi-ai ümpü hommei ü-amang haa
nyingdainyeih, jenni Ashak dakpü
vanglem nyingei nyüke. Naga jatli
kaümei lei laophülei laki dakpü
ashak, shüngnang, Kaüplak, phag-
ai, Ithem longi kü owlem longi shih-ei
nyüke. Ashak dakpü den hük küpü

Büyem kü vihimo vaishi phümpah,
vimong, yah-ei ashak Ithem longi
dakhaümteke. Hepak daipü mü
chemi ashak, shüngnang khongha,
kaüplak Phag-ai phagtuh, longpü
maanpü, dakei, hoiyei, thiüngei
denjaa vihimo yah-ei Ithem longi
ngaiyei düknyüke.

Naga jat kaümei lei ashak dakpü dao-lem püü voong hadü düklhem hükkei nyüke. Ashak dakpü dao-lem püü nevaijü voong-i liüngpü nyüpeih. Dao-lem longi nonyeih hadü haa beü lhem lao lao kü nonyeih. Naga jatli kaümei-i liüngpü paaikung shangkü vi kahngtü ashak daknyeih.

Phangei shuoh-ei nyupü lhachei kü veitü niüngi ashak dakpü hadü hapa kü nopü dao-lem dhü nyingaokhen.

Ashak dakpü vanglem hapakei daknyeih vi yah-ei lem lem kahngnyeih, vilem hük jee kü nengeih-i paaikung kü shakkei laülüki ashak yang müshük yahhen shang hapa aimü kahngnyeih. Mechem dakhen shang paaikung hadü moungep nyi a-kü vi kahng-ei daknyeih.

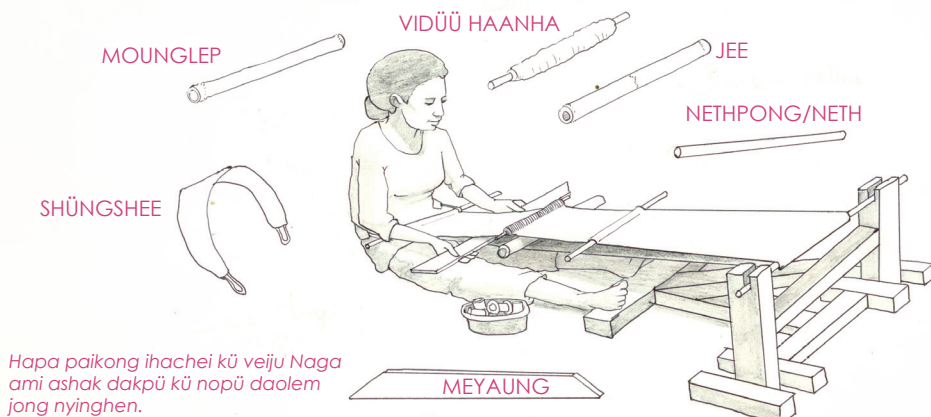
MOUNGLEP: Mechem benyiü ashak daknüng uohenshang haüshaü-
pü moungep nyi bhen-ei haünyeih

haa kü phihük vi ngeihnyeih. Hapa Moungep nyi vongshongi kahng shuohjüang paaikung hi moungep a-kü-
pü vi nevükahen.

PAAIKUNG: Paaikung hadü voongbüm moungep dok kü ashak dakpü lei lajaang lemei shaoshi bhangpü kü phihük vi hadü shakkei shanpü maaipa moungep kü shaknyeih.

MEYAUNG: Meyaung lhem nyi nyüpeih. Baüshi hük hadü chetshi hük hadü jong tümshi phihük ju hawshi yaan dei-aei kei püü nevaijü voong-i liüngnyeih. Chi-am lemei vi lü-ei deishih pheikü vi kü meyaungi kaongei piüng nyüpeih.

VIDÜÜ HAANHA: Voongi shangpü haanha kü vi lep nyüpeih. Haa yah-ei vi aam nyi a-kü phihük kei chem phihük kei chem shei deishih-ei daknyeih.

NETHPONG: Püü nevaijü voong-i liüngpü lung kü vi-i vongshi lepnyeih. Ashak dak hepak kü vi aam lao lao tuhhen shingvaishi nonyeh.

NETH: Hapayao voong-i liüngpü lüng kü vi baüshi lepnyeih, mechem neth phokhen shang vi aam ngaikahen haa kü vi lühen.

JEE: Neth hadü nethpong aakü voongbüm hük shihnyeih. Jee hommei vi lao lao tuhhen shing nonyeh.

SHÜNGSHEE: Mohoh shaw nevaijü vei-i/ luong-iapü shüngshaüp ashak dakbü-i shüngkü shangphei lemei shaüpnayeh. Hanang kü Naga aüm-i ashak dakpü kü shangphei shüngshaüp aüm shei nyüknyeih.

VI-AAM: Mechem ashak dakbü-i neth kü dükei shangei annhenshang vi-aam chemngaikahen haa vuo kü-ang vidüü haanha lü-ei phihük-ei deishihhen.

Shinnyih ngenyeh Jodon (Machine) i ashak dakpü hepak vangpaan nyüke hadü yopaih-i meishi dak-ei täümnyüke, lak-i dakpü ashak dhü Naga ami shah-ang thahshi vih shi

nonyeh. Hapayü hepak, nyingpü mhanpü hadü dao dükpü dhü hommei liüngpü vih-ei deihsnyeh. Napü vihimoo lhem longi changshi dangnyüke hanang kü ashak dakpü labhen hayaoha leidaiteke. Shüngnang hadü ashak kü ow shihpü kokkeih maanei minshi shih aoknyüke. Haa kaümei laophüle paaikung kü bakkei khaümei düknyüke.

Shiyü dakkei ngaipü ashak napü longi nyüke, Naga aüm laki dakpü yuongmü yuongmü tohdainyüke, shiülangi tohdaipü eenyüke ashak dakpü vanglem denchangi mon nyingpükei nyüke, hanang kü ashak dakhen pheiha dhü-i jaataungei daihen vongpong. Longpü püü paaikung nadang neshiü, shejao maanpü paaikung haa-üng changtainyüke. Nyingheni Kahdoknyiü kü ashak dakpü lhem longi nyüke paaikung vaishi püükao kü shentao daknyüke. Mechem ashak dakpü vanglem kü jüloh-i, mongshuoh-ei nyingei dao dükpü hükkei liyshi nyuhenshang nevaijü yangnyu kü bühhean kei, kon jaa ngaiyei dükhen shang mobphimu peipü lem kei ashak dakpü aüm shing nyüke.

NYIANGKUK:

1. Hüs hempü : Hüs hemmei deihpü.
2. Tohdaipü : Yuongmü yuongmü tohdaipü.

3. Ghong : Ghong-i daolem dükpü.
4. Owshihpü : Owshihpü lhem longi
5. Phenlak : Phenlak lhem mepa shao lümjü yia nyüke
6. Phümpah : Phümpah wongkohshi nyangnyang shei nyupü
7. Daodükshing : Hallei daodükshing.
8. Ashak ngenhen : Püükhäüm nyiam (Kojail) nevaijü püü appü kü ashak ngenpü.

DÜKHEN:

A. Pheepü shah kü lahtuh.

1. Büyem kü jenni mepa lhem hommei vi dangpa?
2. Mükkei etü niüngi laophülei jat ashak hadü lebü jat lei ashak nyingaoknya?
3. Mehekei Naga aüm ashak dakpü kü shangphei shüngshaüp shei enya?
4. Mehekei Naga ami lak-i thiünpü longi vih-ei nonya?
5. Naga ami ashak dakpü kü nopü daolem dhü lei men nyiangtuh?
6. Mepa lüngi dakpü kü ashak nevüdai-i angnya?
7. Meyaung mepa lhem kü nonya?
8. Nethpong mepa lhem kü nonya?
9. Ashak dakpü lei vi-aam meheang?

B. Jieüteipü shah häuptuh:

(a) Vitüühaanha	(a) Mepa lüng kü vi kaümei vongshongi shakkei nyüpa
(b) Vi-aam	(b) Mepa lüng dhü kü jiünpü vi kaümei kahngnya
(c) Netpong	(c) Phangei lüpü vi mepa hommei muongpü vi hanyi thahteiyei dakpü
(d) Jee	(d) Vi laülüki Paaikung hadü moungelep a-kü kahngpü
(e) Neth	(e) Voogbüm mepa ngo-ei shan ngo-ei annpü neth-hi-nethpong a-kü lüteinya
(f) Jiünpü Vi	(f) Vi-aam ngaipü vuo mepa kü vidüü haanha lünya
(g) Meyaung	(g) vi-aam mongei vidüü haanha peihphei kü vi kü gongei piüngghen lüng
(h) Paaikung	(h) Ashak dakhen püü-i liünpü püükung

C. Dükhen dhü:

1. Niüingei shahmü ashak dakpü kü nopü daolem dhülei men yemtuh?
2. Niüngi ashak thiünpü lhem lao lao baong haanei nyiangtuh.
3. Daoshu (whole class): Nyih hük shing ashak dakpü moo pahngtuh. Nyuhbü-i ghong lao lao kü dükhen daoshu dhü haantuh, labpü. Ashak dakpü lei lhachei, noksa bakpü, ashak thiünpü daolem thaihen, maanpü ashak dakpü daolem huhen, ashak dakpü huhen, ashak dakpü kü nopü daolem huhen.

4. Niüngei class-i ashak dakpü moo pahngpü jong hadü niüngi mehe dükpa haa nih-ei nyiangtuh.(150 shahjök (words)

D. Niüngei küphü kü niüngi lümpü dakpü ashak yahei peiyei class lei etuh:

- Ashak men. (khong, doknyiü etc)
- Üpai dakpa?
- Mehe lhem kü nonya.
- Niüngi hapa lei mehe lümnya.

CHAIBA LEI HIÜNSHANGPÜ KIHIKON

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meeishi iehen.
2. Ielhem küpü nyinghen kohshi nyupü shongnyiü shah dhü nyinghen.
3. Ielhem kü shettei phentü pheapü hadü kangpü daoshu lempü dükhen.
4. Nyuhbü hadü küphü dhü mü ielhem nih-ei jaüteihe.
5. Shahjük jaa mhanhen hadü nyiangpü epü shahliüng noteihen.
6. Pheapü shahlhem kaümei kü jieüshi lahen.
7. Ielhem küpü labpü nyinghen.
8. Ngaahen kü hean yahnüng mhantuh.

Laai-ie daihen pheidaipü nangkü chenüü-i longi loh-ei phukphei kü mon Chaiba vüak daitü shinpao teke. Bupa laai-ie daihen lanshei nelüm hadü kihikon nyinghahhen kü kennei nedeih. Nyuhbü-i kahngpü jieüshi nedük hanang kü dungei lohah-i mon hadü marks meeishi nedangi mon nyuteke. Shennyih-ao hapakeipü nyihhük vaihen vaipü hanangkü class chiam kü laodaihen kaupjan taümteke.

Shongbupa kü bupalei khonghaa pee daü-ei shükphongtö, haphei kü bupa pee hommei longteke. Bupalei küphüdhü haanei class chiam kü laodaipü nangkü yeppei nyühipa dhü nyükei headmaster mü pongteiteke. Shejao bupa lashiüh meeiyei shennyih thahshi

neyep hah-i nyuteke. Nyibapü class taümteke hadü shohlohpü teklu 15 (minute)nyiomeihen hepak dangpü hepak kü shiülangi üpa-i yao ne-ee hepak kü laaipang shem küpü pee hommei lhongtö, bupa-i lümpü Mac's Momo Joint ngoiteke. Momo hahshingkü aopü nyih mehe dükei helushiwei thaümhen shei chudeih deihhah-ei nyuteke.

Mac momo lei dungei khei vaiteipü bhaongmokbü (waiter) bupa taowei heihteke hadü shennyiak neshiüpü nangkü Chaiba mü jaüteiyei pahngteke. Laai-ie nedai-i niüng mehekei? Laaipang shem chiam kü laoküpüje? shei pheteke, haa hepak kü Chaiba mongshih-ei deihteke shejao shahhiüng-i hih shei eshuohteke. Nedoh-i shao

niüng mehekei laaipang shemmei nedaihünya sheipheteki? Haahepak kü Chaiba-i hapa bhaongmokbü (waiter) laaiyao nening ne-mhanpü shennyiak-i mehekei hajük langmannya shei deihtü, ngei shennyih büshah kü dokpü yahpü (history test) neshuoh hüpü nangkü laodaipaih, shejao niüngkeipa-i mehe nyighen shei eshuoh shingkü, shejüma ngeikü phe-ei veituh' shei bhaongmokbü (waiter) i eteke. Chaipa longi thama-ei deihtü, Quit India movement mehe-ang shei pheteke. Hapa bhaongmokbü (waiter) i shulaa shahmü longi meishi 8th Aug 1942 bungkü India küpü British vanglemlempü tohhen medkü MK Gandhi-i Quit India Movement dhongei nyuteke shei eshuohteke.

Haa hepak kü Chaiba-i büpalei nyuhbü mü hükkei shulaa shah longi meeishi ehenmü hapa bhaongmokbü (waiter) i mükkei nyingpa shei bupa longi thamateke. Shejao hapa bhaongmokbü-i ngei NPSC Exam shuohhen shingvaishi laai yemnyeih shei eshuoh shingkü, shejüma hallei niüngi mehe liüngnya shei Chaiba-i pheshuoh shingkü hapa bhaongmokbü (Waiter) i shahnyok leishuohpü bupa-i yangnyu den kaümei nebehen shah danteke. Kahdoknyiü kü shennyiak kaümeilashiüh meipü mon neshiüpih, ngei laaipang shemei nyushi ngeilei onyiü opa didaipü nangkü longi hanghiyei laai iehen shingvaishi mih kü laai nyuh-ei (tuition) shuoh-ei latei graduate vai aokpeih hadü shah-ang oku mü sheühteiyei hapa café lei daodüknyeih, NPSC shingvaishi laai yemhen nyiak kü mon hepak dangnyeih, müvang ngei nyiangpü kü aokpeih shejao viva kü vüdaipaih sheniüng payü aokhen khenyeh shei eshuoh shingkü Chaiba-i büpalei momo hahhenao betüktü büpalei shemmong meipü, nyiühipa-i jongpülaangpü, mop angkü dangpü, bupa nehetpü nangkü chünyü chepa-i bupa kü tuition lob shuohpü

haadhü kaümei deih-ei dangtū būpa mongneshuoh-i lapja-i nyupū hadū būpalei yangnyu nehetpū deihei dangteke, hapa bhaongmokbū (waiter) lei shah hommei būpa kŭ chudeih meei vangngai jaa peiteke. Shulaa shahmū shahlab “Laai shopkong kŭ veitū shahphen teyah” shei epū deih-ei dangteke. “Hey”.... niüngei momo viüngdai nyŭke lomi hahtuh shei etŭ, hapa bhaongmokbū (waiter) nŭkcheü dungaam-ei shūdai.

Chaiba momo yuongmū hahtŭ, chudeih longi shatŭ shemmei leiteke, būpalei lŭng shingei uotŭ būpa nelinehapū hommei būpalei yangnyu labhen mangtŭkhen nyupū, chenyiü chapa-i būpa shingvaishi müghung kaüphan meeipū taümpū haadhü beü deihei

dangteke. Ngeilei yangnyu mih mü longi lashiü meishi mongongkŭ nyuhen moihimanpū nyinglangmeyü hapakei nehetpū lem kŭ hepak meeidhü netŭkhahshŭpeih shei mongkŭ diüngei deihteke.

Neppei chŭnyiü-i shinphok sheekŭ lomi paowei nŭkhahtŭ uniform taümtŭ laaipang shemei daiteke, būpalei chŭnyiü thama-ei mehe hommei būpalei yemya cheileipa shei deihteke? Laaipang shemmei uoshing kŭ ūmhasha lemei veitŭ chiam kŭ laodaihen chudeih nepei, shejao mongshuohshi uoteke, laaipang shemmei daihen vakpŭ neshiü hadū nepjeih laaipang shemmei daipū lemmei Mac momo homshingkŭ ngeilei hiüngshangpŭ kihikon hallei pahngpeih shei deihhah nyŭke.

NYIANGKUK:

1. Kangpū : Kangpū daoshu meishi dŭkhen.
2. Nehetpū : Būpa nehetpū hommei dao aokpū nedang.
3. Müghung : Müghung jieüshi nyuhen vongpong.
4. Lashiü : Būpalei lashiü nemeiang.
5. Hiüngshangpū : Hiüngshangpū küphü mei danghen longi wongshi.

DÜKHEN:

A. Pheepū shah kŭ jieüshi lah-ei nyiangtuh.

1. Yimpila chongpahngpŭlei Chaiba lei yemya dei-aei mŭkkei nyupa?
2. Chaiba laaipang shemmei pŭ chiam kŭ mehekei dainya?
3. Bhaongmokbū (Waiter) i pheepū shah kŭ Chaiba mehekei mongshihpa?
4. Bhaongmokbū (Waiter) i büshah (history) kihikon nyingpŭ Chaiba-i mŭkkei dokei veipa?

5. Bhaongmokbü (Waiter) i büpalei yangnyu jong mükkei eshouhpa?
6. Bhaongmokbü (Waiter) lei yangnyu hommei Chaiba kü mehe chudeih peipa?
7. Chaiba lei hiüngshangpü kihikon Mac's momo lei pahngpeih shei mehekei enya?
8. Hapa yimpila hommei mehe labpü nyinghahpa?

B. Yimpila chongpahngpü lei Chaiba lei yemya hadü tohpü lemmei büpalei yemya baong haanei nyiangtuh.

Pahngpü lem-ei pü yemya	Tohpü lem-ei pü yemya
1.	1.
2.	2.
3.	3.

C. Haadhü shah üpa-i üpa kü epa?

1. “Niüng laaipang shemmei mehekei nedaihünya?”

2. “Niüngi hallei mehe liüngnya?”

3. “Kahdoknyiü kü nyupü shennyiak beü lashiüh meipü hükkei mon neshüpih”.

4. “Ngeilei hiüngshangpü kihikon hallei pahngpeih”

D. Shulaa shahlab kü “laai shopkong kü veitü shahphen teyah” shei epüyü shak kei mon veitü mongei mehenyu nenyng aokpih shei epü nyüke. Hapa shahlab leeshi niüngei nyiübüh shah mü labpü nyi nyiangtuh

E. Ngaahen: Shennyiak nyi i dükhen.

Ngaahen – Hapa labpü shennyiak hukei nyingnyoi ngaapü nevaijü hean yahpü. Niüngei class lei ngaahen shuohpü kü hean yahrtuh:

- (a) Nyuhbü i Chaiba pee kü phokei ongpü yapteke. Jummi shah eteipü deihtuh hadü hapa kü shenpü ngaatuh. Hük ü Chaiba vaihen hadü hük ü nyuhbü vaihen.
- (b) Chaiba hadü büpa lei küphü. Chaiba school leipü mokkei laodaihen küphü i nemokhühen kheteke. Jummi mehe hük i hü kü epa deihei dangtuh hadü niüngi ngaa ei hutuh.

F. Shahjök jaa lei labpü mhanei nyupü hük chem hük chem i blackboard lei nyiangei vang mü ietuh.

YEÜMEEIPÜ ATHAPÜÜ

(Zeliang amei yimpila)

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem lekkei iehen.
2. Ielhem küpü shuongnyiü labpü nyinghen.
3. Nyuhbü hadü küphü mü uowei jaüteihen.
4. Ielhem küpü dükhen shuohpümü kaümei jieüshi dükhen.
5. Chem lahtükpü tuhhen.
6. Shennyiak kü sheühhen mhantuh.
7. Nyiangkuk jaa, shahjoung haanpü hadü shahlhüng nyingtuh hadü laophü lei shahlhüng kü noteituh.

Nyih hük, Zeliang Naga shennyiak hük yopaihpü ching hükkei daiteke. Nyiak kü büpa phaülei paümhen mü vamteke. Hapa phaü-ü nyiampühanpü shinghük shiüpü khiih. Shennyiak dhü-i büpa kü liyhen eshuohteke. Büpa kü mechem kahshih laangh-i shiümhen shang nemokdaihen vongpong shejao

mügnühtü phong shangei anntuh shei eshuoh. Hakkei hokshing kü phongi nevaijü yaani maani liümjü jenni neü-ei chütük aoknyeih shei eshuohteke.

Büpa nyiomeihen shing yem-i nyushingkü, shüangmüang sheppe kahshih laangh pongei büpa mü

mangshi hokteke. Püü beü-i jiji hokpü eeteke. Büpai kahshih laangh chüteke shejao maani aokhateke. Vangshang nyiakpüba nyiakbüpa pei, büpa nyiampa-i nyingpü shuli tohtai. Hanangkü büpa loihe dhüm yemmei püü hük küpü hük shei pheyei lhongteijao kahshih laangh kü nyiampa-i hük-i yao nemongshuoh ang. Shejao shennyiak loihaahen napü laphen Athapüü-i eeteke hadü sheühhen mongteke. Athapüü-i eteke,” Ngei niüng loihe dhüm yahphahen, shejao mechem kahshih laangh-i niüng yemei peihenshang, nemoiloi-i ngü nehe-i nendaituhshei eshuoh. “Shennyiak pa-i jangei meeiteke, Athapüü.”Niüngi mehe ehenshang ngei dükhen”.

Ghonda maani angpheikü, jum ghong nanglak hük chütükpü shennyiak yemei kahshih laanghdhü pei. Kahshih laangh-i püü dhü kü phe, shejao püü kaümei-i shah kü cho. Tohpüle, kahshih laangh-i Athapüü lei peei hadü nethe hük phaü-ei kamteiyei eela shei phe. Püü longi nyiamteke shejao büpa monglong shi hakei-e, “Ngei nenyingang” shejao kahshih laangh-i

mongnelem-i nyuteke, mehenang kü hapa Athapüü kü aokhahpü lei iydhiüng ngü püshuohteke. Kihikon kohpü Athapüü-i büpalei kaothang haanei Kongaoo dhükü shuohtü eteke “Ambeü aeiyei shühen” kahshih laangh dhü lennei vongei hapa nethepa kü thaüvaüyak-i lütai, mehenangkü shennyiak aokhapü lei iydhiüng ngü püshuohpü nangkü jumi hiüngnelem.

Hapa shennyiak mügphi yenshi mongongteke mehenang kü Athapüü-i büpa kü phahji hupüshing. Büpa lei yiangnyu yiangpüshing Athapüü kü longi mongmei. Hanangkü, büpai shennyih mü leitü ngei Athapüü ne-agen. Hadü ngelei habeü hiübeü dhü-i yao Athapüü ne-agen shei lahteke. Nepphei büpa chingei lei hadü Athapüü neyei mechem mao nepong shejao büpalei shah lakshing tuhteke.

Shennyih thahshi Zeliang ami kah chiam kü nyulangmao mechemmao Athapüü ne-ag nyu.

Moral: Chem Lahtükpü mechemmao nemanghen

NYIANGKUK:

1. Yebpü : Yebpei tuhpü
2. Hepak meei : Daolem dükhen shingvaishi hepak meei dangpü
3. Sheelem : Lemhük kü daipü
4. Hümpü : Nyiammet-i hümpü
5. Mongchempü : Ghong beü hükmü thaipü

DÜKHEN:

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Nethepa kü shennyiak dhüi mehenang kü liyhen epa?
2. Phaüei loihenshing büpai üpa kü dhüm yiüpa?
3. Üpai hapa shennyiak kü phaüei loihen shing dhüm shuohpa? Hadü mepa nangkü loihen dhüm shuohpa?
4. Üpa peiyei hapa shennyiak yempa? Hadü mehekei?
5. Yimpila kü epülei Shennyiak kü mehekei mügphi vampa?
6. Mehekei Zeliang ami shennnyih thahshi Athapüü ne-ag nya?
7. Yimpila pahngpülei ieju hallei mükkeipü chudeih hadü iy niüng kü peinya?
8. Hakeipü nyiampü hanpü yangnyu kü chemmao niüngi heüla? Küphü nevaijü ghong kü jaütuh.

B. Shingkong kü jieüpu shah shihtuh:

1. Hapa phaü_____
2. Büpa kü mechem_____ shümhen shang_____ shei eshuohteke.
3. Shüangmüang kahshih laangh pongei büpa_____ hokteke.
4. Kahshih laangh-i mongnelemi nyuteke, mehanang kü_____ lei _____ ngü püshuohteke.
5. Hapa shennyiak_____ vammei_____ büpa kü phahji hupüshing.

C. Jieüpu shah yah-ei shahlhüng liüngtuh:

1. Hapa shennyiak_____ yemei püü hük küpü hük shei dai.
(a) Hahying (b) dhüm (c) Ghong
2. Kahshih laangh-i_____ kü lennei vonge thiüvaüyaki lütai.
(a) Phaüei püü dhü (b) Nethepa (c) Hük hi hük
3. Lahtük pükei, Zeliang ami mechemmao_____ neag.
(a) Athapüü (b) Phaüei püüdhü (c) Püü thang dhü

D. Shouhei nyupü shahliüng kü yimpila liüngtuh:

1. Chem hepak kü Ong hük nyu büpa lei namlak chokei nyuteke.
2. Büpai jumphongkü venhen shei deihteke.
3. Lem chiam kü büpai yaong longpü haüphongteke.
4. Hapa lem kü shongei peihpü shennyiaki yemhimak mü-ei lütai.
5. Nyipabü shennyiaki yao mohoh kari yiüppe shonnei heihteke.
6. Chembapü shennyiak, koyei kü phaokei aongei uo.
7. Ongpa-i namlak kaümei kü nyükteke.
8. Büpai namlak dhü kü yaong yah-ei shütüktuh shei-e.
9. Yaong phüangei hon dük haüshi nyuteke.

10. Ong-i jumphong kü, “amphongi pao hapa yaong jaitük langmeyü, hapa hon amphongi yakhah shüpeih”.
11. Hapa nyihmü pahngei büpalei nanglak dhü nehet nevongi nenyu.

E. Niüng yen daipü shennyiak vaijüma, Athapüü kü niüngi mükkei nyokei leihen? Class kü hanteituh.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"